

TÓTH PÉTER

ADALÉKOK A SEBZETT KOLLEKTÍV IDENTITÁS ANTROPOLÓGIÁJÁHOZ

Bevezető megjegyzések

■ Napjaink – némi nyelvi játékkal élve – „globalizált” világában a feszültségek és a konfliktusok fertőzőszerűen terjednek, nemzetközi és belpolitikai megosztottságot is gerjesztve. Ha csak az elmúlt két évtized történéseit vesszük sorra, egymást érték és érik a válságok, természetesen nem egymástól függetlenül. Ki ne hallott volna az egyre súlyosbodó ökológiai válságról, migrációs krízisről, háborús vészhelyzetről, gazdasági és járványügyi válságról. Tulajdonképpen arra sem jutott időnk, hogy felocsúdjunk a koronavírus okozta pandémia, a Covid-19-járvány és az annak nyomán kibontakozó feszültségekből és nehézségekből, máris érkezett a hír az orosz–ukrán háború kitöréséről, jelen cikk írásának idején pedig a palesztin–izraeli konfliktus szörnyűségeitől hangos a sajtó.

A történelem kereke tehát nem állt meg, jelenleg is számos helyen zajlanak fegyveres összecsapások, amelyek szinte mindegyikében jelentős tényezőként van jelen a vallás és a nacionalizmus. A világ népességének mintegy egynegyede él konfliktus sújtotta területeken, így a biztonság és a fenyegetettség kérdésköre globális jelentőségű. Mind a fenyegetettség,

E cikk alapjául a *Versengő nacionalizmusok Kelet-Közép-Európában* című kutatási programom szolgál, amely a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4-SZTE-87 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

**...kell hogy legyen
valamilyen mélyebben
gyökerező oka annak,
hogy akár emberek
milliói hajlandók feláll-
dozni az életüket
a nacionalizmusuk
szellemében.**

mind pedig az együttérzés aspektusából felmerül az obligát kérdés, hogy szükség szerű-e, hogy ez így legyen. Akárhogy is, a történelem folyamán az emberek különféle csoportokat alkottak, aminek a nyilvánvaló velejárója a „mi/ők” gyakorta konfliktusokkal terhelt megkülönböztetése. A modern kor előtt ezt a szerepet elsősorban a vallás töltötte be, a 18–19. századtól pedig a nemzet, illetve a nacionalizmus eszméje jelentette, és sok helyen a mai napig jelenti a kollektív identitás, így a „mi/ők” különbségtétel alapját is. Kollektív szinten a közösségek önmeghatározása kéz a kézben jár az elkülönüléssel, így ennek alapmintázata, az inklúzió és exklúzió dialektikája a kirekesztést és az erőszakot az identifikáció inherens elemévé teszi, történjék ez akár vallási vagy nemzetiségi alapon. Ez a tendencia ma is megfigyelhető számos konfliktus kapcsán, mintha csak Samuel Huntington paradigmája látszana beigazolódni, miszerint a globalizált világ pólusait jelentő metakultúrák közötti törésvonalak a vallási különbségek mentén rajzolódni ki.¹ Ezt tovább erősíti az a gondolat, hogy a vallás jelentheti azt az elsődleges fogódzót, amelynek révén a kultúrák képesek lehetnek megőrizni az egyediségüket a korunkra jellemző uniformizálódással szemben. Benjamin Barber például úgy vélekedik, hogy a globalizáció egy vallási alapú ellenmozgást válthat ki, ami akár a tömeges tribalizációt, valamint a fundamentalista mozgalmak megerősödését eredményezheti ellenhatásként.² Ehhez hasonlóan, és persze ezzel összefüggésben hasonló tendencia figyelhető meg a nacionalizmus tekintetében is, különösen a geopolitikailag és gazdaságilag kiszolgáltatottabb társadalmakban.

A biztonság tematikája kapcsán a társadalomtudományi elméletekben egyre markánsabb a bizonytalanság aspektusa, amelyet több mértékadó szerző is korunk fő jellegzetességeként aposztrofál. A teljesség igénye nélkül érdemes itt utalni Zygmund Baumann liquid modernity koncepciójára, amelyben a „folyékony” jelző napjaink társadalmának folyamatosan változó jellegére utal, ez pedig a relativizálódás révén konstans tájékozódási és döntési kényszert helyez az egyénre. A lengyel szociológus interpretációjában a posztmodern egyik legfontosabb ismérve a stabil orientációs keretek felbomlása.³ Lehetne még ehelyütt (inverz módon) hivatkozni Peter L. Berger és Thomas Luckmann munkáira is, annak kapcsán, hogy miként bomlanak fel a plauzibilitási struktúráink és relativizálódnak a „magától értetődőségeink”, vagy akár Anthony Giddens „ontológiai biztonság” koncepciójára, amelynek kapcsán talán már adekvátabb „ontológiai bizonytalanság”-ról beszélni.⁴

E kontextusban válik igazán akuttá a biztonság kérdése mind globális, mind lokális szinten, kiváltképpen Magyarország, illetve Kelet-Közép-Európa tekintetében. Ugyanis e régió – geokulturális és geopolitikai köztes jellegéből adódóan – mindig is fokozottabb kitettségekben volt a történelem viharaival és a nagyhatalmak birodalmi törekvéseivel szemben. Ez pedig alapvető szinten határozza meg a kelet-közép-európai társadalmak kollektív identitását – ami elsősorban a nemzeti identitás mentén artikulálódott –, amelyet Máté-Tóth András a traumatizáltság aspektusa felől interpretál, kimutatván, hogy a régió elsődleges markere a sebzettség. Így a nemzeti önértelmezés középpontjában a történelmi traumák, az áldozatiság és a fenyegetettség állnak.⁵ Ebből adódóan ezekben a társadalmakban a biztonság válik csúcsertékké, így Máté-Tóth összekapcsolja a szekuritizáció társadalomtudományi koncepcióját a sebzett kollektív identitás elméletével.⁶

Címszavakban összegezve: a vallás – ami a régióban elsősorban a kereszténység –, a nacionalizmus, a sebzettség és a szekuritizáció alkotják a sebzett kollektív identitás koncepciójának alappilléreit. Ugyanakkor – ami e cikk legfőbb elméleti felvetését jelenti – e fogalmak szélesebb antropológiai horizonton is értelmezhetőek. A vallással és a nacionalizmussal összefüggő konfliktusok kapcsán általános szinten, illetve minden emberi társadalomban jelen lévő rivalizálás, a szekuritizáció mint bűnbakképzés, a sebzettség, illetve a kereszténység aspektusából az áldozatiság szempontja megfeleltethető René Girard kultúraelmélete, az úgynevezett mimetikus elmélet legfőbb csomópontjaival. E cikk fő állítása, hogy a vallás vizsgálata, illetve a rítusok és a mítoszok összehasonlító elemzése révén a girard-i elmélet által leírt univerzális antropológiai jelenségek sajátos megnyilvánulási formái húzódnak meg a sebzett kollektív identitás elmélete által artikulált, a kelet-közép-európai társadalmakra jellemző önértelmezési narratívák mögött. Meglátásom szerint e tágabb horizonton történő értelmezés lehetővé teszi, hogy túllépjünk a klasszikus nacionalizmuselméletek korlátain és dilemmáin integratív módon, egy egységes elméleti keret felvázolásával. Így a megközelítem elsősorban vallástudományi és teoretikus jellegű, a törekvésem pedig kettős: a sebzett kollektív identitás koncepcióját igyekszem elmélyíteni antropológiai síkon, valamint a mimetikus elmélet szempontjából is egy eddig új értelmezési tartományt kívánok felvázolni.

E cikk tartalmi felépítése a következő: röviden áttekintem a klasszikus nacionalizmuselméletek alapvető dilemmáit, és a vallástudományi megközelítés mellett érvelek. Ezután a sebzett kollektív identitás elmélete alapján igyekszem felvázolni a kelet-közép-európai társadalmak kollektív identitásának sajátos jellemzőit, majd René Girard mimetikus elméletét tekintem át dióhéjban. Végezetül a cikk egy rövid konkludáló szakasszal zárul.

A klasszikus nacionalizmuselméletek áttekintése

■ A nacionalizmusnak és a nemzetnek nincs egy általánosan elfogadott tudományos definíciója, ám annál több meghatározási kísérlettel és leírással találkozhatunk, ugyanakkor az alapvető kérdésekre adott válaszok mentén kirajzolódnak bizonyos gondolati irányzatok.⁷ Az első ilyen demarkációs vonal az eredetkérdés mentén húzódik meg: vajon a nemzet valamilyen konstrukció vagy bizonyos történelmi folyamatok szerves eredménye? A modernista (vagy konstruktivista, illetve instrumentalista) álláspont képviselői szerint a nemzet modern konstrukció, a modern kor társadalmi változásainak az eredménye, bizonyos értelemben szociológiai szükségszerűség. Ezzel szemben az etnoszimbolizmus, a premodernista, historista elméletek azt a gondolati alapállást képviselik, miszerint a nemzet csírái a modern kor előtt is megvoltak, ugyanis már jóval korábban létezett egyfajta nemzeti tudat, úgynevezett „etnikai magok”, amelyek szimbólumrendszerei és eredetmítoszai váltak meghatározóvá a később kialakult nemzetek számára.

Az eredetproblematika egy újabb alapvető kérdést vet fel: mi volt előbb, nemzet vagy nacionalizmus? A modernista megközelítés értelmében az államok a modern korban kezdtek nemzeti alapon intézményesülni, a nemzetek születése pedig a 19. század második felétől datálható. A premodernista elméletek szerint viszont már jóval korábban kialakult valamilyen nemzetiségiség, illetve különféle etnikai közösségekről már a nacionalizmus korszaka előtt is beszélhetünk; ezek tulajdonképpen egyidősek a civilizációval.

Míg az előbb említett megközelítések főként az időbeliség dimenzióján alapulnak, addig számos, a nemzetet, illetve a nacionalizmust tárgyaló elméletet az objektív és szubjektív tényezők megkülönböztetése mentén lehet kategorizálni attól függően, hogy melyiket tekintik elsődlegesnek. Egy nemzet objektív elemeinek tekintik a közös nyelvet, a közös kultúrát és vallást, valamint a közös történelmet, míg a szubjektív nemzetmeghatározás képviselői nem tagadják az objektív tényezők fontosságát, de a nemzethez való tartozás hitét, érzését és megvallását tekintik a legfontosabbnak.

Még hosszasan lehetne sorolni a nemzet és a nacionalizmus megannyi szubsztanciális és funkcionális megközelítésű definícióját, illetve leírását, mint például Alain Dieckhoff politikai és kulturális nemzetfelfogás tipológiáját, valamint érdemes utalni a kelet-közép-európai régióval behatóbban is foglalkozó Rogers Brubaker munkájára, aki a nemzetre mint gyakorlati kategóriára tekint. Mindegyik meghatározásnak megvannak a korlátai, ugyanis a gyakorlatban nincsen vegytiszta, ideáltipikus nemzet, illetve nacionalizmus. Ugyanakkor a nacionalizmus és a nemzet modern koncepciók, amelyek szorosan kapcsolódnak a 18–19. század társadalmi és kulturális változásaihoz. Ahogyan arra a modernista elméletek rámutattak, a gazdasági és politikai tényezőknek rendkívül fontos szerepük van a nemzetállamok létrejöttében, különösen felülnézetből, hatalmi szempontból. Mindazonáltal az objektív gazdasági, kereskedelmi és politikai érdekek önmagukban aligha jelentenek elégséges magyarázatot arra, hogy miért hajlandó oly sok ember feláldozni az életét a nemzetéért, miért áll a nemzeti hovatartozás megannyi ember identitásának a centrumában, valamint hogy miért tekintik a nemzetet és a nemzeti szimbólumokat szakrálisnak. Így ahhoz, hogy jobban megérthessük a nacionalizmus természetét, érdemes szélesíteni a perspektívánkat és tekintetbe venni a vallástudományi megközelítést.

A nacionalizmus mint vallás

■ Carlton J. Hayes nacionalizmusról alkotott gondolatmenetének kiindulási pontját az előző bekezdésben felvázolt probléma jelenti. Azt ugyan ő is elismeri, hogy a nacionalizmus modern jelenség, azonban úgy vélekedik, hogy a modernista elméletek nem adnak kielégítő választ bizonyos kérdésekre. Hayes szerint ugyanis kell hogy legyen valamilyen mélyebben gyökerező oka annak, hogy akár emberek milliói hajlandók feláldozni az életüket a nacionalizmusuk szellemében. Aligha életszerű, hogy valaki pusztán racionális állami gazdasági érdekektől vezérelve hajlandó lenne a csataterre és a lövészárkba menni. Ehhez kell valamilyen ideológiai, szellemi, lelki elköteleződés, ilyen értelemben pedig eszmei, filozófiai meggyőződés, illetve a történeti sorsközösségbe vetett hit. Így Hayes szerint a nacionalizmus elsősorban emocionális alapú, a kollektív hiedelmek és meggyőzések pedig jelentősebb szerepet játszanak benne, mint a racionális aspektusok. A nemzethez való érzelmi kötődés és lojalitás akár olyan intenzitást is elérhet, hogy egy egyén identitáskonstrukciójában képes felülrni a többi hasonló típusú viszonyulását más dolgok iránt. Hayes számára ez olyannyira analóg a vallásos érzelmekkel, olyannyira szembeűnő a vallás és a nacionalizmus közötti strukturális szimmetria, hogy a nacionalizmust vallásként értelmezte.

Hayes szerint az ember mindenekelőtt homo religiosus, ugyanis az emberiség egész történetében nincs olyan korszak, amikor az emberek ne hittek volna

a természetfelettiben vagy valamilyen eszmében vallásos áhítattal. Az ő értelmezésében az egész történelmet alapvetően az emberi „vallási érzék” (religious sense) különböző megnyilvánulásai és kifejeződései jellemzik. A nacionalizmusnak számos közös vonása van a nagy vallási rendszerekkel, különösen pszichológiai aspektusból, úgymint a hit, az érzelmi kötődés, az elképzelt jövő és a küldetéstudat tekintetében, az államot vagy a nemzetet pedig kvázi szakrális entitásként és hatalomként felfogva. Sőt, vélekedik Hayes, ilyen értelemben minden nemzetállamnak van teológiája: rendszerezett elméletei és tanai, amelyek alapelvei néhány alapító atyától vagy prominens személytől származnak, és amelyek bizonyos értékeket és magatartást írnak elő, akár egymással is versengve. Egy nemzetnek vannak szent szövegei (alkotmány, nyilatkozatok stb.), záródokújtjai, szertartásai, szent helyei és kitüntetett időpontjai, illetve ünnepei is. Minden nemzetnek megvannak a maga rituáléi, ceremóniái és szertartásai, valamint eredetmítosza, szimbólumai (pl. zászló, színek), himnuszai, imája stb. Hayes a nacionalizmust vallásként jellemezve kiemelte az olyan érzelmek fontosságát is, mint a félelem és a fenyegetés, így a nemzet a gonosztól való védelmezőként interpretálódik.⁸

Robert Bellah „civil vallásról” alkotott koncepciója nagymértékben rezonál Hayes meglátásaival, azonban terjedelmi okokból ennek ismertetésétől kénytelen vagyok eltekinteni.⁹ Itt most csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy Hayes és Bellah elképzelései egyaránt erősítik a vallás és a nacionalizmus közötti strukturális szimmetria gondolatát. Jelen cikk szemszögéből nézve elengedhetetlen kiemelni, hogy vizsgálatukat keresztény kontextusban végezték. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a nacionalizmus az összes világvallás közül a kereszténységgel áll a leginkább párhuzamban, hiszen keresztény kultúrkörben jelent meg. Ugyanakkor a nacionalizmus inkább törzsi jellegű, míg a világvallások transznacionálisak. Ez a kontextus jellemzi a kelet-közép-európai régiót is.

Sebzett kollektív identitás

■ Napjainkban Kelet-Közép-Európára ráveti az árnyékát az orosz–ukrán háború, azonban e régió viharos történelmében amúgy sem kell nagyon távolra visszatekinteni, hogy fegyveres konfliktusokra bukkanjunk. E geopolitikai és geokulturális mezsgyén számos különböző nemzetállam, etnikai csoport, kisebbség és nyelv található, így meglehetősen nehéz dolguk van azoknak a társadalomtudósoknak, akik valamilyen mintázat, illetve dimenzió mentén igyekeznek megragadni azt, ami e rendkívül sokszínű régió társadalmaiban mégiscsak közös. Ahhoz, hogy ezt mélyebben feltárjuk és megértsük – javasolja Máté-Tóth András –, nem valamilyen más történelmi és szociokulturális alapokon nyugvó elméletre kell hagyatkozni, hanem e régió saját tapasztalataira épülő autopoietikus megközelítésre van szükség. Ezt pedig alapvető szinten határozzák meg a történelmi traumák és a regionális köztesség helyzete, amelyek a kelet-közép-európai társadalmak kollektív emlékezetének, politikai narratíváinak és nacionalizmusainak a legalapvetőbb faktorai.

Máté-Tóth szerint a régió elsődleges markere a sebzettség, így a történelmi traumáknak kulcsfontosságú hermeneutikai ereje van. Ilyen történelmi sebek a nagyhatalmak általi elnyomás és a nemzeti szuverenitás hiánya, a genocídiumok, az erőszakos deportálások, az etnikai kisebbségi nyelvhasználat és jogok, illetve a szabad vallásgyakorlás korlátozása. Így e társadalmak – ezen történelmi

traumákra épülő – önértelmezésében erős késztetés mutatkozik arra, hogy áldozatnak érezzék magukat. Ennek legitimálásában pedig kitüntetett szerepe van a kereszténységre való hivatkozásnak, ugyanis az áldozati nézőpont előtérbe kerülése elválaszthatatlan Jézus Krisztus passiójától. Ahogyan feltámadását követően Jézus a sebeivel igazolta magát, amikor megjelent az apostoloknak, úgy a kelet-közép-európai társadalmak kollektív identitásában a történelmi traumák jelentik a hivatkozási alapot.¹⁰ Így felerősödik a fenyegetettség, a kivételezettség igénye, a követelőző hangvétel, a másokkal szembeni bizalmatlanság, a xenofóbia, valamint a szenzibilitás a nemzeti identitást és szuverenitást érintő kérdésekben. Ez kiváltképp jellemző az exkluzív áldozatiság narratíváiban, amikor is a csoport kizárólag a saját nézőpontjaira és sérelmeire fókuszál, ami a saját nemzeti, etnikai közösség felmagasztalásában csúcsosodik ki, relativizálva ezzel más csoportok szenvedéseit. Az exkluzív áldozatiság további fontos jellemzője, hogy a felfokozott fenyegetettségérzésből adódóan valamennyi külső csoport potenciális veszélyforrásként interpretálódik, így a biztonság iránti igény is kitüntetett fontosságú.¹¹

Máté-Tóth gondolatmenetében a második fő csomópont a biztonság kérdésköre, így koncepciójának további fontos aspektusa a szekuritizáció társadalomtudományi elmélete. A szekuritizáció a veszély kijelölésének diszkurzív, kommunikációs aktusa, ezzel együtt pedig a védendő értékek artikulálása, jellemzően a kommunikatív ágens érdekei mentén. A veszély vélt vagy valós mivolta másodlagos, a lényeg sokkal inkább az interpretáción van. Máté-Tóth értelmezésében a biztonság és a szekuritizáció a vallás alapvető dimenziója.¹²

Terjedelmi korlátok okán az elmélet részletesebb ismertetésébe nem bocsátkozhatok, ugyanakkor a gondolatmenetem szempontjából már ennyi is elégséges a kelet-közép-európai kollektív identitás ama alapvető sajátosságainak a felvázolásához, amelyek közül alábbiakat emelem ki: a nacionalizmusból eredő konfliktusok, az áldozatiság (globális és lokális jelentőségű) szempontja, illetve az exkluzív áldozatiságból fakadó konfliktuspotenciál és biztonság iránti igény, ami többek között a szekuritizációban csúcsosodik ki, ami kiváló táptalajt jelent a bűnbakképzés narratíváinak. Ugyanakkor a kereszténység mint világvallás a nacionalizmussal való strukturális hasonlóság ellenére azzal gyakorta feszültségben is állhat, amennyiben szupranacionális jellegű. Egy további problematikus aspektus a krisztusi minta és alapelvek, illetve az exkluzív áldozatiság közötti ellentmondás.

René Girard mimetikus elmélete

■ Girard nevéhez több megosztó koncepció is kapcsolódik, amelyek egymással összefüggésben egy átfogó elméletté állnak össze az emberi evolúcióról és természetről, a vallás és a kultúra kialakulásáról, valamint a bibliai szövegekről. A francia gondolkodó szerint az emberek rendkívüli mértékben utánozzák egymást, beleértve a vágyaikat és a különféle elsajátítási gesztusokat is. Ez az emberi tulajdonság komoly konfliktuspotenciállal bír, amennyiben az egymást keresztező vágyakból könnyedén rivalizálás keletkezhet, ami az emberre jellemző erőszakos konfliktusokat eredményezhet. Ezekre ideiglenes gyógyírt jelenthet a bűnbakmechanizmus, azonban az önkorlátozó szeretet és empátia krisztusi mintája, a pozitív kölcsönösség jelenti az igazi ellenszert a mimetikus erőszak ragályos, fertőzőszerű terjedésére. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a

mimetikus elméletnek három fő alappillére van: a mimetikus vágy, a bűnbakmechanizmus és a bibliai reveláció.¹³

A mimetikus vágy alapvetően egy tudattalanul működő utánzásos viselkedés, ami kiterjed mások vágyaira is. Girard szerint az ösztönös szükségleteken túlmutató vágyainkat másokról mintázzuk, azért vágyunk valamire, mert mások is ugyanarra vágnak. A mimetikus vágy elemi viszonyrendszere egyfajta háromszögstruktúra, amennyiben a vágyakozó alany és a vágyott tárgy közé beékelődik a modell, aki által értéktelítetté válik a közösen vágyott dolog. Amennyiben ez olyasvalamire irányul, ami természeténél fogva megosztható, vagy bőségesen áll rendelkezésre, akkor a közös ízlés akár egy barátság fundamentuma is lehet. Azonban ha a közös vágy valami olyasmire irányul, ami szűkösen áll rendelkezésre, vagy nem osztható meg, például egy vezetői pozíció vagy valakinek a szerelme, akkor az könnyedén presztízsharchoz és erőszakba torkolló rivalizáláshoz vezethet.¹⁴ A mimetikus erőszak pedig fertőzőszerűen terjed, ahogy egyre több és több rokon és barát involválódik a konfliktusba.

A mimetikus elmélet további alapfogalmai a bűnbakmechanizmus, valamint az áldozat. Girard koncepciójában a bűnbakmechanizmus is egy alapvetően nem tudatosan működő pszichológiai mechanizmust jelent, ami segít becsatornázni és valamelyest féken tartani a felfokozott mimetizmusból fakadó, csoporton belüli agressziót. Ennek hatására a közösség tagjai egy szűkebb csoport vagy konkrét személy ellenében egyesülnek, akit az objektív felelősség tényleges mivoltára vagy meg nem léteire való tekintet nélkül közösen megölnek valamilyen formában. Girard vélekedése szerint ez a scenárió zajlott le a fennmaradt előemberi csoportokban, aminek a nyomán létrejöttek a kezdeti különbségtevések, az áldozat, a rítus és a kultúra, annak valamennyi intézményével, amelyek mindegyike az elsajátító mimetikus viselkedés, valamint az utánzásos erőszak megelőzésére és korlátozására jött létre.¹⁵ A bűnbakmechanizmus az egyéni identitás szintjén is működik, hiszen általában valami ellenében határozzuk meg önmagunkat. Az identitásunk megerősítéséhez gyakorta szükségünk van olyan referenciakeretre, például egy olyan személyre vagy kollektív szinten egy olyan csoportra, akivel vagy amivel szemben az identitáskonstrukciónk kiállja az összehasonlítást önlegitimáló módon. Ilyenkor, amikor másokat használunk identitásunk megszilárdítására, éppúgy a bűnbakképzés pszichológiai mechanizmusának a hatása alatt vágyunk, mint amikor egy közösség bűnbakot használ belső konfliktusainak megoldására.

Girard úgy gondolja, hogy a kereszténység legfőbb ereje a bűnbakmechanizmus leleplezésében rejlik. Összehasonlító vallástudományi elemzései révén úgy találta, hogy a mítoszok és az evangéliumok szerkezete, jöllehet ugyanolyan, azonban – ami a francia gondolkodó számára a kulcs – a perspektíva gyökeresen eltérő. A mítoszokban adott egy bűnbak, akinek a halála összekovácsolja a mimetikus viszály által szétzilált közösséget, valamint lecsillapítja az istenek haragját. Az evangéliumokban viszont Isten az áldozat, és az áldozat kiontott vére az emberi erőszak csillapítására szolgál.¹⁶ Tehát Girard harmadik fő hipotézise szerint, míg az archaikus mítoszokban a vádló, üldöző tömeg nézőpontja reprezentálódik, addig a keresztény kinyilatkoztatás története ettől fokozatosan el-távolodnak, és az evangéliumokban már az áldozat perspektívája került explicit kifejezésre, rámutatva ezzel a tömegeket vezérlő bűnbakmechanizmus működésére. Ilyen értelemben Girard interpretációjában a Biblia egyfajta antropológiai

leírás is, amennyiben leleplezi az embereket vezérlő, gyakran erőszakba torkoló pszichológiai mechanizmusokat.¹⁷

Konklúziók

■ E cikk fő tárgya a mimetikus elmélet és a sebzett kollektív identitás közötti lehetséges kapcsolat felvázolása, új perspektívát nyitva ezzel a girard-i koncepciók alkalmazására. Meglátásom szerint a mimetikus elmélet megfelelő integráló és értelmező keret a nacionalizmus különböző formáinak integratív magyarázatára. Úgy vélem, hogy a nacionalizmus a mimetikus vágy és erőszak körül keringő mimetikus hajlamok és attitűdök nevezetes konstellációja, amely vonz minden olyan tényezőt, ami erősítheti a mimetikus antagonizmust. Így, ha valaki megkérdőjelezi az identitásunk valamelyik rétegét, például a nemzeti hovatartozásunkat, akkor arra általában indulatosan reagálunk. A kelet-közép-európai társadalmakban a történelmi traumák, a szuverenitás, illetve az áldozatiság, valamint a biztonságsszükséglet rendkívül érzékeny ingerpontokat jelentenek, amelyek relativizálása igencsak felfokozott indulatot képes gerjeszteni. A mögöttes mimetikus mechanizmusok univerzális jelenségek, amelyek a történelem során bármilyen formában és konstellációban megnyilvánulhatnak. A vallás és/vagy a nacionalizmus mélyen összefonódik az identitás egyéb aspektusaival, így számos konfliktusban játszanak szerepet, amelyek dinamikájának mélyebb megértéséhez hasznunkra lehet a mimetikus elmélet. Vannak esetek, amikor a vallás vagy a nacionalizmus az egyik tényező a sok közül, amelyet instrumentalizálnak, máskor pedig a konfliktus fő mozgatórugója.

A nacionalizmus mimetikus jellege nyilvánvaló, ha Girard mimetikus viselkedéséről és az erőszak mimetikus működéséről alkotott koncepcióit kiterjesztjük egy nagyobb csoportközi szintre. Girard elmélete ellentmond Huntington híres paradigmájának, aki a konfliktusban részt vevő felek kulturális-civilizációs különbségeit hangsúlyozza. Girard szerint éppen a vágy általi hasonlóság, az ugyanarra való törekvés (például elismerésért való küzdelem, vagy ugyanazért a területért folytatott harc) által gerjesztett rivalizálás húzódik meg a konfliktusok mögött, amelynek során csapást ellencsapást követ, azaz a felek egymás ellenállását is utánozzák.

A globalizációval járó uniformizálódás egy másik szempontból is érzékenyen érinti a kelet-közép-európai társadalmakat. A történelmi traumákkal terhelt közösségi emlékezet aspektusából tekintve az uniformizálódás a nemzeti identitás relativizálásával jár, és akár a beolvadás, így pedig az eltűnés veszélyének a rémképével fenyeget, ami növeli a fenyegetettség érzését, és akár erőszakos ellenhatást válthat ki, ez pedig fokozza a tribalizációt és a feszültséget.

A mimetikus elmélet aspektusából a vallásnak a szekuritizációval való funkcionális azonosítása, ahogyan az megfigyelhető Kelet-Közép-Európában, megfelleltethető a bűnbakképzéssel, ami Girard szerint a kultúra és a vallás alapja. Ennek egyfelől van egy erőszakos jellege, ugyanakkor azáltal, hogy valaki vagy valami ellenében egyesíti a csoportot, és beazonosítja a veszély forrását (aminek a vélt vagy valós mivolta ilyen szempontból indifferens), biztonságérzetet is teremt. A fenyegetettség és a biztonság iránti igény pedig komoly motivációs tényezőt és felhajtóerőt jelent, így a szekuritizáció politikai instrumentalizálása a bűnbakképző narratívák melegágya. Véleményem szerint ez éppúgy érvényes a nacionalizmusra is.

Girard szerint a kereszténység egy olyan demisztifikáló erő, ami leleplezi a bűnbakképző mechanizmus igazságtalanságát, a mechanizmusét, amely békét hozott a krízisek idején. A kereszténység azonban a bűnbak ártatlanságának fel-táráásával végleg hatástalanította ezt az áldozati eszközt, amely már nem működik olyan hatékonyan, mint az archaikus időkben. Gondoljunk csak a villamosproblémaként ismert etikai dilemmára – ma már korántsem olyan evidens a döntés, hogy egy ember életét feláldozzuk a többségért. Krisztus passió-jával egy olyan történelmi-civilizációs fordulat történt, aminek a révén előtérbe került az áldozat nézőpontja. Mára már azonban ez olyannyira a visszájára fordult, hogy az áldozati pozícióba való helyezkedés előnyt jelent a követelések érvényesítésében. A kelet-közép-európai társadalmakban ez a kontextus stabil alapot jelent a sebzett kollektív identitás számára, és ezek a társadalmak ezt eszköz-ként használják fel arra, hogy áldozati pozícióból legitimációt szerezzenek politikai érdekeiknek és követeléseiknek, ellentétben a krisztusi szellemiséggel. Ugyanis Jézus Krisztus – mint ártatlan áldozat – neheztelés és a gyűlölködés gondolata nélkül igazolta magát a sebeivel.

A girard-i megközelítés lényege, hogy a vallás jelensége felől igyekszik meg-érteni az emberi természetet és a társadalom működését. Úgy gondolom, hogy Girard vallástudományi és antropológiai meglátásai új szempontokkal gazdagít-hatják a nacionalizmuskutatókat Kelet-Közép-Európa tekintetében is, a regionális sajátosságokra alapozva.

■ JEGYZETEK

1. Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* (Ford. Pusztai Dóra, Gázsity Milla, Gecsényi Györgyi) Európa, Bp., 2008.
2. Benjamin R. Barber: *Jihad vs. McWorld: how globalism and tribalism are reshaping the world.* Times Books, New York, 1996.
3. Zygmunt Bauman: *Liquid modernity.* Polity, Cambridge, 2000.
4. Peter L. Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* (Ford. Tomka Miklós) József Műhely, Bp., 1998.; Anthony Giddens: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* University of California Press, Berkeley, 1986.
5. Máté-Tóth András – Balassa Bernadett: *A traumatizált társadalmi tudat dimenziói. Adatok a sebzett kollektív identitás elméletéhez.* Szociológiai Szemle 2022. sz. 57–77. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.3>
6. Máté-Tóth András – Szilárdi Réka: *Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában. Elméleti felvetés.* Regio 2022. 30 (3). 26–43. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i1.26>
7. A nacionalizmuselméletek áttekintéséhez az alábbi kötet veszem alapul: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény.* Rejtjel Kiadó, Bp., 2004.
8. Carlton J. H. Hayes: *Essays on Nationalism.* The Macmillan Company, New York, 1926.
9. Vö. Robert N. Bellah: *Civil Religion in America.* Daedalus 1967. 96. évf. 1. sz. 1–21. <http://www.jstor.org/stable/20027022>
10. Máté-Tóth András: *Sebzett identitás Kelet-Közép-Európában.* Vigilia 2015. 6. sz. 409–415.
11. Máté-Tóth András – Szilárdi Réka: i. m.
12. Máté-Tóth András: *Sebzett kollektív identitás és vallásértelmezés.* Erdélyi Társadalom 2022. 1. sz. 11–22. DOI: <https://doi.org/10.17177/77171.264>
13. Wolfgang Palaver: *René Girard's Mimetic Theory.* Michigan State University Press, East Lansing, 2013.
14. René Girard: *Deceit, Desire, and the Novel: Self and Other in Literary Structure.* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1965.
15. Uő: *Violence and the Sacred.* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1979.
16. Uő: *A bűnbak.* (Ford. Jakabffy Éva – Jakabffy Imre) Gondolat Kiadói Kör Kft., Bp., 2014.
17. Uő: *Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva.* (Ford. Lisztes Gábor – Szalay Gabriella) L'Harmattan, Bp., 2015; Uő: *Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből. A kereszténység kritikai apológiája.* (Ford. Sujtó László) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2013.